Atonizam – staroegipatski kult boga Atona

Tomorad, Mladen

Source / Izvornik: **Historijski zbornik, 2014, 65, 1 - 13**

Journal article, Published version
Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:212834

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

MLADEN TOMORAD
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Pregledni članak
UDK: 299.31

Atonizam – staroegipatski kult boga Atona

Tisućama godina staroegipatski vjerski svijet bio je sastavljen od brojnih tradicionalnih bogova s izostankom stvarne nadređenosti jednog božanstva. Kada je Amenhotep IV. Ekhnaton (o. 1352 – 1336. g. pr. Kr.) postavio sunčev disk Atona iznad svih ostalih bogova započeo je dobro poznatu i jedinstvenu religijsku promjenu na prostoru starog Egipta. Tijekom njegove vladavine prethodno poznat kult sunčeva diska postao je „jedini" bog Egipta, što je bio jedini takav slučaj u dugotrajnoj staroegipatskoj vjerskoj tradiciji. Autor u članku prikazuje razvoj Atonova kulta, njegove glavne vjerske doktrine i novi koncept vjere koji se pojavio tijekom perioda Amarne.

Ključne riječi: Amenhotep III, Amehotep IV (Ekhnaton), kult Atona, monoteizam, henoteizam, *Akhetaten*, Amarna, staroegipatski bogovi

Kratki povijesni pregled razdoblja Amarne

Druga polovica XIV. st. pr. Kr. obilježena je vladavinom Amenhotepa IV.[1] (Amenofisa IV, o. 1352 – o. 1336. pr. Kr.). Njega je za suvladara vjerojatno postavio njegov otac Amenhotep III. (o. 1390 – 1352. g. pr. Kr.) potkraj svoje vladavine.[2] U 4/5.

1 Povijesne izvore za vladavinu Amenhotepa IV. vidi u: James Henry Breasted, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest,* vol. II: *The Eighteenth Dynasty*, Chicago-London-Leipzig 1906, II, 382-419; William J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, Atlanta 1995, 29-204; Eric Hornung, *The New Kingdom* u: Eric Hornung – Rolf Krauss – David A. Warburton (ur.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden-Boston 2006, 206-208; Jana Mynářová, *Language of Amarna – Language of Diplomacy*: *Perspectives on the Amarna Letters*, Prague 2007.

2 Detaljnije u: Alan H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: An introduction*, London-Oxford-New York 1961, 211-213; Cyril Aldred, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*, London 1969; William J. Murnane, *Ancient Egyptian Coregencies*, Chicago 1977, 123-169; Donald B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King,* Princeton 1984; Nicolas Grimal, *A History of Ancient Egypt*, Oxford-Cambridge Mass. 1992, 226; Jacobus Van Dijk, The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC) u: Ian Shaw (ur.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford 2000, 272-313; Aidan Dod-

godini vladavine osnovao je novu prijestolnicu *Akhenaton*[3] na prostoru današnje Tell el-Amarne gdje je zajedno sa svojom suprugom Nefretiti[4] proveo vjerske reforme koje su dovele do slabljenja egipatske države. Novoosnovani grad postao je središte države u 6. godini njegove vladavine.[5] Vjeru u više bogova zamijenio je vjerovanjem u jednoga boga Atona – Sunčev disk, te je promijenio ime u Ekhnaton.[6] U novoj prijestolnici podigao je dva hrama posvećena Atonu, a slične hramove izgradio je i u ostalim dijelovima Egipta.[7] Prema relevantnim izvorima pronađenim na području Amarne kao i u ostalim dijelovima Egipta vidljivo je da je Aton vrhovni bog Egipta, a da su Ekhnaton i njegova kraljevska obitelj njegovi glavni predstavnici i svećenici.[8] U okolici Amarne pronađene su brojne grobnice kraljevih službenika čiji su zidovi ispisani raznim himnama posvećenim Atonu za koje se smatra da ih je napisao sam Ekhnaton.[9] Međutim, njegove religijske i kulturne reforme nisu bile prihvaćene u narodu.[10] Uzrok tome je dugotrajna tradicija staroegipatskih kultova kao i veliki

son, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, Cairo-New York 2009, 6.

3 C. Aldred, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*; D. B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*; Berry J. Kemp, *Ancient Egypt – Anatomy of Civilization*, London-New York 1989, 266-267; N. Grimal, *A History of Ancient Egypt*, 227; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 8, 10.

4 Opširno o kraljici Nefertiti vidi u: Joyce Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from early dynastic times to the death of Cleopatra*, London 2006, 125-134.

5 Kasna stela utemeljenja Amenhotepa IV. Ekhnatona iz Tell el-Amarne. U: Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian literature volume II: The New Kingdom*, Berkeley-Los Angeles-London 1976, 48-51; William J. Murnane – C. C. Van Siclen III, *The Boundary Stelae of Akhenaten*, London-New York 1993.

6 J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 277.

7 Arheološki dokazi potvrđuju da su Atonovi hramovi bili izgrađeni na prostoru hramskog kompleksa u Karnaku, u Memfisu i u Sesebiju u Nubiji. Detaljnije u: Cyril Aldred, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*; D. B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*; B. J. Kemp, *Ancient Egypt – Anatomy of Civilization*, 276-287; J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 274-276.

8 C. Aldred, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*; D. B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*; B. J. Kemp, *Ancient Egypt – Anatomy of Civilization*; N. Grimal, *A History of Ancient Egypt*; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*.

9 Detaljnije u: J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 284-286.

10 Arheološki nalazi pronađeni na području radničkog naselja u blizini Akhetatena potvrđuju ovu pretpostavku. Tamo su pronađeni brojni amuleti tradicionalnih bogova kao i mali žrtvenici posvećeni njihovu kultu. T. Eric Peet – C. L. Woolley – B. Gunn – P. L. O. Guy – F. G. Newton, *The city of Akhenaten, part I: Excavations of 1921 and 1922 at El-Amarneh*, vol. I, London 1923.; T. Eric Peet – C. L. Woolley – B. Gunn – P. L. O. Guy – F. G. Newton, *The city of Akhenaten, part I: Excavations of 1921 and 1922 at El-Amarneh*, vol. II, London 1933, T. Eric Peet – C. L. Woolley – B. Gunn – P. L. O. Guy – F. G. Newton, *The city of Akhenaten, part I: Excavations of 1921 and 1922 at El-Amarneh*, vol. III, London 1951; Betha Porter-Rosalind Moss, *Topographical bibliography of Ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings*, IV, Oxford 1964; B. J. Kemp, *Ancient Egypt – Anatomy of Civilization*, 273.

otpor svećenstva Amuna-Raa koje nove promjene vjerojatno doživljava kao gubitak stečenih pozicija u društvu. Ekhnaton je pokušao smanjiti utjecaj svećenstva oduzimajući mu posjede, ali takva politika nije postigla veći uspjeh.[11] Iako se Ekhnaton smatra miroljubivim vladarom, on je ipak u 12. godini svoje vladavine poslao vojsku da smiri pobunu u Nubiji.[12] Istovremeno se mijenja odnos snaga na području starog Istoka gdje su Hetiti na čelu sa Supiluliumom I.[13] (o. 1344 – o. 1322. g. pr. Kr.) iskoristili unutrašnje sukobe u mitanskoj državi[14] te je uništili. Unatoč pasivnoj vojnoj politici Egipat nije doživio veće gubitke na području Sirije i Palestine.[15] Brak Ekhnatona i Nefertiti[16] bio je plodan, ali bez muških nasljednika.[17] Ekhnaton i njegova obitelj često su prikazivani na brojnim stelama i drugim spomenicima kako zajednički pružaju ruke prema Sunčevim zrakama Atona, odnosno u deformiranom obliku s izduženim glavama.[18] Nesumnjivo iz perioda Amarne imamo danas sačuvano nekoliko predivnih skulptura poput glave Nefertiti koju je 1912. u Tell el-Amarni pronašao Ludwig Borchardt. Ova skulptura čuva se danas u *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung*, *Neues Museum* u Berlinu i trenutno je predmet burnih rasprava egipatske i njemačke vlade zbog zahtjeva Egipćana da se skulptura vrati u Egipat, što Nijemci odbijaju.[19] Nije sasvim jasno gdje se nalazi Ekhnatonovo posljednje počivalište. Godine 1817. Belzoni je u Zapadnoj dolini Tebe otkrio grobnicu WV25 za koju se pretpostavlja da je bila jedna od njegovih mogućih grobnica.[20] Edward R. Ayrton otkrio je u Dolini kraljeva drugu grobnicu za koju postoje indicije da je u njoj mogao biti pokopan heretički egipatski kralj. Riječ je o grobnici KV55 na kojoj pojedini sačuvani natpisi upućuju da je grobnica sigurno služila za ukop nekog kralja tijekom razdoblja Amarne, ali sa sigurnošću se ne može utvrditi o kome je

11 C. Aldred, *Akhenaten, Pharaoh of Egypt*; Donald B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*.

12 J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 278; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 11.

13 Detaljni pregled njegove vladavine vidi u: Trevor Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Oxford 2005, 154-189.

14 Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000–330 BC*, I-II, London-New York 1995, 253, 296.

15 J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 278; Anthony J. Spalinger, *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Malden-Oxford-Carlton 2005, 160-164; Ludwig D. Morenz – Lutz Popko, The *Second Intermediate Period and the New Kingdom* u: Alan B. Lloyd (ur.) *A companion to Ancient Egypt*, vol. I, Oxford 2010, 101-119, 114.

16 Poput Teje ni Nefertiti nije imala kraljevsko podrijetlo.

17 Nefertiti je rodila barem šest kćeri. Detaljnije u: Aidan Dodson – Dylan Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, London 2004, 147.

18 Brojni spomenici iz ovog razdoblja mogu se vidjeti u velikom broju svjetskih muzeja od kojih posebno treba izdvojiti zbirke *Metropolitan Museum of Art* u New Yorku, *Egyptian Museum* u Kairu i *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung*, *Neues Museum* u Berlinu.

19 Potkraj 2010. i početkom 2011. Egipatsko vijeće za starine na čelu s Zahi Hawassom odaslalo je nekoliko diplomatskih zahtjeva tražeći povrat ove umjetnine.

20 Nicholas Reeves – Richard D. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings*, London 1996, 116-117.

riječ.[21] Najvjerojatnijom se čini pretpostavka da je Ekhnaton prvobitno bio pokopan u TA26 u kraljevskoj dolini u okolici Tell el-Amarne (gdje je grobnica otkrivena oko 1887. godine) te da su kasnije njegovo tijelo i predmeti iz grobnice premješteni u KV55 u Dolini kraljeva.[22]

Danas u historiografiji traju vrlo velike rasprave u kakvom su srodstvu s Ekhnatonom bili njegovi nasljednici Neferneferuaton Smenkhkara (o. 1338 – o. 1336. g. pr. Kr.) i Tutankhamun. Naime, Ekhnatona je nakon njegove smrti oko 1338. g. pr. Kr. kratkotrajno naslijedio Smenkhkara čije je podrijetlo nejasno. Dio starijih egiptologa smatrao je da se iza njegovog imena krije Nefertiti[23] jer se ona na brojnim natpisima nazivala Neferneferuaton-Nefertiti,[24] a dio da je zapravo riječ o suprugu njegove najstarije kćeri Meritaton.[25] Postoji i teorija prema kojoj je on sin Amenhotepa III, odnosno Ekhnatonov mlađi brat.[26] Posljednjih nekoliko desetljeća pojavile su se i nove teorije prema kojima je Smenkhkare jedan od sinova kojeg je Ekhnaton imao s drugom kraljicom Kijom[27] i mogući stariji brat Tutankhatona.[28] Isto tako, moguća je i teorija prema kojoj je Smenkhkare[29] muškarac kojeg je kasnije naslijedila žena Neferneferuaton,[30] odnosno Ekhnatonova kći Meritaton[31] koja je po stupanju na prijestolje promijenila ime.[32] Sigurno je da je Meritaton bila oženjena za egipatskog faraona jer se na dva spomenika iz tog perioda naziva „kraljevom velikom ženom“ što je uobičajena titula glavne egipatske kraljice.[33] Nažalost, grobnica ovog vladara još uvijek nije otkrivena što dodatno otežava njegovu konačnu identifikaciju.

Bez obzira na opisane nedoumice, sigurno je da je nakon kratkotrajne dvogodišnje vladavine Neferneferuaton Smenkhkare na vlast došao još jedan maloljetni

21 Isto, 117-121.
22 Isto, 118-119.
23 A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, 233.
24 Protivno ovoj teoriji govori jedan sačuvani šauabtij Nefertiti na kojem se uz njene brojne titule ne spominje titula faraona. A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 37-38.
25 George Steindorff – Keith C. Seele, *When Egypt Ruled the East*, Chicago 1957, 221.
26 Christiane Descroches-Noblecourt, *Tutankhamen: Life and Death of a Pharaoh*, London 1965, 88-89.
27 Detaljnije o Kiji vidi u: J. Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from early dynastic times to the death of Cleopatra*, 135-136.
28 A. Dodson – D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, 150; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 38-39.
29 Izvore za vladavinu Smenkhkare vidi u: W. J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, 209-211.
30 Izvore za vladavinu Neferneferuaten vidi u: Isti, 205-208.
31 Detaljnije o Meritaton vidi u: J. Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from early dynastic times to the death of Cleopatra*, 136.
32 A. Dodson – D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, 150; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 37.
33 A. Dodson – D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, 150; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 37.

vladar, Tutankhaton[34] (o. 1336 – o. 1327. g. pr. Kr.). On je ubrzo nakon stupanja na prijestolje[35] promijenio ime u Tutankhamun te izbrisao sve znakove Ekhnatonove hereze, odnosno vratio kraljevsku obitelj štovanju tradicionalnih egipatskih kultova. Ovaj događaj istodobno označava kraj razdoblja Amarne i povratak prijestolnice u Tebu. Bio je oženjen s trećom kćeri Ekhnatona Ankhesenpaaton.[36] Tutankhamunova vladavina nije ostavila velikog traga u egipatskoj povijesti. Na međunarodnom planu Egipat i dalje drži posjede u sjevernoj Siriji i Palestini te održava stalne diplomatske veze s državama starog Istoka. Hetiti sve više prijete sjevernim pokrajinama te upravo tijekom posljednje godine Tutankhamunove vladavine oko 1327. g. pr. Kr. Supiluliuma I. uspijeva poraziti egipatsku vojsku kod Amqa u blizini Kadeša.[37] Tutankhamun je umro u 10. godini svoje vladavine od posljedica gangrene koju je zadobio prilikom pada i loma kuka. Do sredine prošlog desetljeća nije se sigurno znalo koji su uzroci njegove smrti pa su tako postojale brojne pretpostavke o tome da je ubijen. Međutim, forenzička istraživanja provedena tijekom prve polovice 2005. nesumnjivo su dokazala da Tutankhamun nije bio ubijen.[38] Pokopan je u grobnici KV62 u Dolini kraljeva. Nju je nakon dugotrajne potrage 4. studenog 1922. otkrio Howard Carter.[39] Otkriće je odjeknulo svijetom zato što se radi o jedinoj do sada otkrivenoj neopljačkanoj grobnici staroegipatskih vladara. Lijepo ukrašena grobnica bila je prepuna raznovrsne pogrebne opreme te predmeta iz svakodnevnog života i namještaja koji se danas čuvaju u *Egyptian Museum* u Kairu.[40]

Tutankhamuna je na prijestolju kratkotrajno naslijedio ostarjeli Aj[41] (o. 1327 – o. 1323. pr. Kr.), koji je bio brat kraljice Tije. Tijekom vladavine svojih prethodnika vršio

34 Izvore za vladavinu Tutankatena/Tutankhamuna vidi u: J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest,* vol. II: *The Eighteenth Dynasty*, 420-427; James B. Pritchard (ur.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 3rd edition with Supplement, Princeton-New Jersey 1969, 251-252; W. J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, 211-223.

35 Nažalost, natpis na tzv. Restauracijskoj steli Tutankhamuna, koja je otkrivena 1905. u Karnaku, ne otkriva točnu godinu vladavine kada se ova promjena dogodila. Natpis vidi u: W. J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, 212-214.

36 A. Dodson – D. Hilton, *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*, 144, 154.

37 J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352–1069 BC)*, 292.

38 Detaljnije u: Mladen Tomorad, Istraživanje uzroka Tutankhamonove smrti, *Meridijani*, 95 (svibanj 2005), Zagreb, 7.

39 Vrlo detaljan prikaz istraživanja vidi u: Howard Carter, *The Tomb of Tut-Ankh-Amen,* vol. I-III, London 1923-1933; C. W. Ceram, *Bogovi, grobovi i učenjaci: roman o arheologiji*, Zagreb 1955, 159-184; C. Descroches-Noblecourt, *Tutankhamen – Life and Death of a Pharaoh*, 42-73; N. Reeves – R. D. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings*, 122-127.

40 Detaljni katalog predmeta vidi u: Alessandro Bongioanni – Maria Sole Croce (ur.), *The Illustrated Guide to the Egyptian Museum in Cairo*, Cairo 2001, 257-335.

41 Izvore za vladavinu Aja vidi u: J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest,* vol. II: *The Eighteenth Dynasty*, 428; W. J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, 224-226.

je dužnost vrhovnog svećenika i važnog dvorskog činovnika.[42] Vjeruje se da se nakon preuzimanja vlasti oženio s Tutankhamunovom udovicom Ankhesenpaamun,[43] o čemu svjedoči i prsten na kojem je njeno ime sjedinjeno s kartušom faraona Aja.[44] Postoje indicije da je nakon Tutankhamunove smrti njegova udovica trebala poslužiti kao zalog mira između Hetita i Egipćana, odnosno da se trebala udati za Supiluliumova sina Zananza kojeg su ubili egipatski vojnici vjerni Horemhebu tijekom njegova puta u Egipat.[45] Nakon Zananzove smrti još su žešće nastavljeni ratovi u Siriji, a nakon neuspjeha sklapanja ovog diplomatskog braka Ankhesenpaamun se udala za Aja. Aj je prvotno dao izgraditi svoju grobnicu TA25 u okolici Amarne,[46] ali je ona na kraju ostala nedovršena te je nakon stupanja na prijestolje dao izgraditi novu u Zapadnoj dolini Tebe. Njegovu grobnicu WV23 otkrio je Belzoni 1816. godine.[47] Smrću Aja završava period Amarne. Grad je u potpunosti napušten početkom vladavine Horemheba.

Povijesni pregled razvoja Atonova kulta

Aton je staroegipatsko božanstvo koje se obično prikazuje u obliku sunčeva diska i sunčevim zrakama. U početku se ikonografski pojavljuje u formi antropomorfnog božanstva s glavom sokola.[48] Od vremena kad je Amenhotep IV. promijenio svoje ime u Ekhnaton, bog Aton se počinje prikazivati kao solarni disk s *ureusom* na svojoj bazi i raširenim zrakama sunca s rukama koje su obično padale na sliku kralja ili njegove obitelji. Šake zraka su pritom obično ostajale otvorene ili su držale simbol *ankh*. Značenje ove ikonografije može se vrlo jasno iščitati na natpisu sa stropa Trećeg svetišta Tutankhamuna iz Tell el-Amarne, gdje stoji: „Zrake Atona su tvoji zaštitnici, njegove ruke posjeduju zdravlje i život. One znače prosperitet za tvoje članove."[49] Na različitim prikazima faraona Ekhnatona njegova kraljica Nefertiti i njihova djeca obično stoje ili sjede uz njih. Na nekim reljefima kraljevska obitelj stoji ispod Atona

42 Michael Rice, *Who's who in Ancient Egypt*, London-New York 2002, 31-32.

43 Detaljnije o Ankhesenamun vidi u: J. Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from early dynastic times to the death of Cleopatra*, 137-139.

44 Prsten se danas čuva u *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung*, *Neues Museum* u Berlinu. A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 100.

45 N. Grimal, *A History of Ancient Egypt*, 242-243; A. J. Spalinger, *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*: 174; A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 89-93.

46 A. Dodson, *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter-Reformation*, 95.

47 N. Reeves – R. D. Wilkinson, *The Complete Valley of the Kings*, 128-129.

48 Blok od kamena vapnenca na kojem je Aton prikazan kao bog s glavom sokola koji nosi sunčev disk. Pronađen je u Tell el-Amarni. Berlin: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung.

49 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 128.

dok se njegove zrake pružaju prema njima, a oni u rukama drže neku vrstu biljne žrtve koju nude bogu.[50] Na drugim reljefima članovi kraljevske obitelji sjede ispod Atona te u rukama i na krilu drže svoje kćeri dok se zrake sunca šire prema njima.[51]

Atonov se kult pojavio još u razdoblju Srednjeg kraljevstva, ali samo kao riječ *aton* koja se koristila kako bi se definirao sunčev disk.[52] Literalni izvori poput „Pripovijesti od Sinuheu" koriste riječ *aton* s determinativom za boga.[53] Početkom 18. dinastije kult Atona već je bio poznat, ali uz malu popularnost. Treći vladar ove dinastije, Tutmozis I (o. 1504 – 1492. g. pr. Kr.) portretiran je u svom hramu u Tombosu u Nubiji sa sunčevim diskom koji ima determinativ božanstva, što dokazuje da su egipatski vladari već početkom Novog kraljevstva bili povezani uz ovaj novi kult.[54]

Osnovna Atonova ikonografija sunčeva diska s raširenim zrakama sunca prvi se put pojavila tijekom vladavine Amenhotepa II (o. 1427 – 1400. g. pr. Kr.). U periodu vladavine Tutmozisa IV (o. 1400 – 1390. g. pr. Kr.) Aton postaje zaštitnik kralja i bog rata, a slični motivi mogu se vidjeti na jednom od komemorativnih skarabeja Tutmozisa IV.[55]

Sljedeća faza započinje u trenutku kad se Atonovi svećenici pojavljuju u kultnom središtu boga Raa u Heliopolu tijekom vladavine Amenhotepa III (o. 1390 – 1352. g. pr. Kr.). Isti vladar je također uključio Atonovo ime "svjetlucavi Aton" u svoju kraljevsku rezidenciju u Malkati, a po njemu je nazvao jednu kraljevsku vojnu postrojbu i jedan od svojih brodova za zabavu.[56] Amenhotep III. je također koristio naziv *Tjekhen-Aton* – blještavilo Atona kao jednu od oznaka svoje kraljevske titulacije, a naziv „*Nebmaatra*[57] je blještavilo Atona" na jednom od pečata koji su pronađeni u njegovoj kraljevskoj palači u Malkati.[58] Razmišljanja da se Amenhotep III. indentificirao sa sunčevim bogom te proglasio božanstvom još tijekom svoje vladavine iznio je W. R. Johnson.[59] D. B. Redford još je ranije pretpostavio ga je njegov sin i

50 Reljef of kamena vapnenca iz Tell el-Amarne. Na sačuvanom komadu kamena prikazana je scena štovanja Atona. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. TR 10/11/26/4.

51 Reljef od kamena vapnenca s prikazom Ekhnatona i njegove obitelji. Berlin: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, inv. no. 14145.

52 Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London 2003, 236.

53 Berlin: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung: Papyrus Berlin 10499.

54 Ian Shaw – Paul Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, London1995, 14.

55 R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 236.

56 I. Shaw – P. Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, 14.

57 Nebmaatra je vladarski prenomen Amenhotepa III.

58 I. Shaw – P. Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, 14.

59 W. Raymond Johnson, Images of Amenhotep III in Thebes: Styles and Intentions, in: Lawrence Michael Berman (ur.), *The Art of Amenhotep III: Art Historical Analysis*, Cleveland 1990; W. Raymond Johnson, The Deified Amenhotep III as the living Re-Horakhty: Stylistis and Iconographic Considerations, *International Association of Egyptologist, Congress 6: Atti, ii*, Turin 1993, 231-236; W. Raymond Johnson, Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations, *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 82 (1996), 65-82.

nasljednik Amenhotep IV. još ranije transformirao u Atona.[60] Obje teze su prilično nesigurne te su već desetljećima predmet rasprava među stručnjacima tog razdoblja.

Još jedan korak više u razvoju Atonova kulta napravio je Amenhotep IV. On je već početkom vladavine izgradio novi hram (*Gem-pa-Aten*) u sklopu hramskog kompleksa u Karnaku koji je bio posvećen sunčevu disku.[61] Njegova lokacija se još uvijek ne može sa stopostotnom sigurnošću potvrditi unatoč istraživanjima i iskopavanjima koja traju još od sredine šezdesetih godina 20. stoljeća.[62] Hram u Karnaku vjerojatno je uključivao nekoliko svetišta od kojih su barem neka bila okrenuta prema jutarnjem sunčevu izlasku na istoku.[63]

Materijalni izvori sugeriraju da su ubrzo nakon što je Aton promoviran u isključivo božanstvo sunčeva kulta ostali njemu bliski kultovi odjednom oslabili, pa čak bili i zabranjeni.[64] Izgleda da je Amenhotep IV. u svojim reformama išao tako daleko da je ubrzo promijenio i ime Tebe u „grad Atonova blještavila".[65] Nekoliko godina po stupanju na prijestolje Amenhotep IV. napravio je sljedeći korak u uzdizanju Atonova kulta promjenom svoga imena u Ekhnaton te započevši izgradnju nove prijestolnice države *Akhetaton*[66] u pustinjskim predjelima središnjeg Egipta, na pola puta između Memfisa i Tebe, na prostoru do tada gotovo beznačajnog seoskog naselja danas poznatog pod imenom Tell el-Amarna.

Novi grad izgrađen je kroz nekoliko godina, zajedno s dva velika hrama posvećena Atonu te novim prostorom za pokapanje svetih *mnevis* bikova koji oduvijek bili usko vezani uz kultove solarnih božanstva.[67] Na sjevernom području grada izgrađen je Veliki hram *Per-Aten-em-Akhetaton – Kuća sunčeva diska u Akhetatonu*, površine 760x290 m,[68] koji je izgleda bio podignut kao otvorena nenatkrivena struktura.[69] Na području grada, u istom stilu, izgrađen je i manji hram *Hwt-Aton* – „Atonova palača".[70] Tijekom brojnih arheoloških istraživanja na prostoru ovih hramova otkriven je veliki broj žrtvenih stolića posvećenih Atonu.[71] Izgleda da su Atonovi hramovi

60 D. B. Redford, *Akhenaten: The Heretic King*.
61 "Živući, Ra-Horus horizonta, koji se raduje na horizontu u svom identitetu svjetlosti koji je sunčev disk". Nešto kasnije ova duga formula je skraćena u „živući sunčevi disk", „sunčev disk" ili egipatsko Aten. J. Van Dijk, *The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069 BC)*, 275.
62 Detaljnije o samom hramu vidi u: Richard H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, London 2000, 164-165.
63 R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 240.
64 Isto, 240.
65 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 62.
66 "Horizont Atona" ili "počivalište Atona". Isto, 63.
67 A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, 222.
68 R. H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, 140.
69 Isto, 140.
70 Isto, 141.
71 Isto, 140-141.

također izgrađeni u Memfisu i u Sesebiju u Nubiji.[72] U 6. godini svoje vladavine Ekhnaton je konačno premjestio središte svoje uprave[73] u novoizgrađenu prijestolnicu, a novoizgrađeni grad posvetio je Atonu.[74]

Na temelju raspoloživih izvora koji su otkriveni na području Tell el-Amarne i drugih dijelova Egipta, Aton je tijekom narednih godina postao vrhovno božanstvo Egipta, a Ekhnaton i njegova obitelj bili su njegovi vrhovni svećenici. Starija historiografija smatrala je ovu promjenu prvim oblikom monoteizma u Egiptu, odnosno na temelju raznih indicija smatrano je da je riječ o monoteizmu bliskom židovskoj religiji. Potkraj devedesetih godina 20. stoljeća E. Hornung je u jednoj od svojih knjiga iznio novu tezu prema kojoj je kult Atona zapravo oblik henoteizma u kojem se jedno božanstvo u stvari uzdiže iznad svih ostalih, ali ne negira postojanje ostalih.[75] Ukoliko promotrimo vremenski kontekst i značenje Atonova kulta, postoji mogućnost da bi obje teorije mogle biti u pravu pa stoga ne bih odbacio niti jednu od njih iako je moj osobni stav bliži Hornungovu. Običan egipatski puk nije zasigurno prihvatio vjerske reforme koje je Ekhnaton pokušao nametnuti, a to je sasvim jasno vidljivo već na temelju arheoloških nalaza koji su pronađeni u blizini „radničkog naselja" na prostoru *Akhetatona* gdje njezini stanovnici i dalje štuju tradicionalne bogove, pridaju im žrtvne darove na malim kućnim žrtvenicima te nose njihove simbole i amulete.[76] Upravo iz razloga što se novi Atonov kult nije uspio proširiti u narodu, Ekhnatonovi nasljednici su ubrzo napustili novu prijestolnicu i njegovu vjeru. Tijekom vladavine Horemheba (o. 1323.-1295. g. pr. Kr.) Amarna je u potpunosti napuštena, a u narednim desetljećima imena i likovi "heretičkog kralja" i njegove Nefertiti izbrisani su iz sjećanja Egipćana.

Povijesni izvori

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća egiptolozi i arheolozi (Petrie, Carter, Wooley, Borchardt, Davis, Peet, Martin itd.) iskopavali su ostatke grade *Akhetatona* i njegova bogatstva. Pritom su otkriveni dijelovi hramova, žrtvene stele, reljefi u privatnim grobnicama, statue i drugi umjetnički predmeti koji su zatim odneseni u razne muzeje širom svijeta. Usprkos mnogobrojnim arheološkim nalazima do danas nisu otkriveni brojni relevantni izvori koji dokumentiraju Atonov kult i njegova učenja.

72 R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 241.

73 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 63.

74 Kasnija granična stela Amenhotepa IV. Ekhnatona iz Tell el-Amarne. U: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 48-51; W. J. Murnane-C. C. Van Siclen III, *The Boundary Stelae of Akhenaten*.

75 Eric Hornung, *Akhenaten and the religion of light*, Ithaca 1999.

76 T. E. Peet – C. L. Woolley – J. D. S. Pendlebury at el., *The City of Akhenaten*, 3 vols, London 1923, 1933, 1951; B. Porter – R. L. B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphical Text, Reliefs, and Paintings*, vol. IV, Oxford 1964.

U elitnim grobnicama Ekhnatonovih dvorjana i svećenika isklesanim u stijenama istočno od grada otkrivene su ispisane himne i molitve koje uzdižu Atona i faraona Ekhnatona. U grobnicama kraljevskih pisara Apija, Anija, Merirea, Mahua i Tutua otkriveni su slični tekstovi koji oslovljavaju Atona ili Atona i Ekhnatona. Njih je početkom 20. stoljeća otkrila Nina de Garis Davis,[77] a njihov tekst nazvala je „Kratkom himnom Atonu".[78] Najbolja i najduža sačuvana molitva otkrivena u grobnici Aja danas je poznata kao „Himna Atona" te se za nju vjeruje da ju je napisao sam Ekhnaton.

Sljedeći važan izvor su granične stele *Akhetatona* koje su uklesane u obližnje litice stijena koje okružuju grad. Napravljene su s namjerom da potvrde da je nova prijestolnica vlasništvo Atona i kraljevska rezidencija posvećena njegovu štovanju.[79]

Godine 1887. otkrivena je prva skupina tzv. „pisama iz Amarne". Do sada je ukupno otkriveno 382 tablica ispisanih klinastim pismom. Prva skupina otkrivena je 1887, a ostatak tijekom arheoloških istraživanja pod vodstvom W. M. F. Petrieja (1891-1892), E. Chassinata s Francuskog intitituta za Orijentalnu arheologiju u Kairu (1903) i norveškog asirologa J. A. Knudtzona (između 1907. i 1915). Tijekom kasnijih istraživanja otkrivene su još 24 tablice. Danas se one čuvaju u brojnim svjetskim muzejima. Najznačajnije su zbirke *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung* u Berlinu, *Egyptian Museum* u Kairu, *British Museum* u Londonu i *Musée du Louvre* u Parizu. Pločice iz Amarne primjer su kraljevske korespondencije na prostoru starog Istoka tijekom XIV. st. pr. Kr., a ispisane su akadskim, asirskim, hetitskim i hurijskim jezikom.[80] Pločice sadrže sačuvane zapise nastale u periodu od 30. godine vladavine Amenhotepa III. do 1. godine vladavine Tutankhamuna.[81] Većina pločica sadrži diplomatska pisama iz kojih se mogu iščitati međusobni odnosi Egipta i država starog Istoka.[82] Danas ova pisma predstavljaju najrelevantnije izvore za proučavanje međudržavnih odnosa na prostoru starog Istoka sredinom XIV. st. pr. Kr.

77 Nina de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna*, 6 vols., Egypt Exploration Society, Archaelogical Survey 13-18, London 1903-1908; Nina de Garis Davies, *The Mural Painting of el-Amarna*, London 1929.

78 N. de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna,* IV, 26-29, Pl. xxxii-xxxiii; Maj Sandman, *Texts from the Time of Akhenaten*, Bibliotheca Aegyptiaca, vol. 8, Brussels 1938, 10-15; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 90; Amarna project na:
[http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/index.shtml], 4. veljače 2012.

79 James B. Pritchard (ur.), *The Ancient Near East volume I: An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton 1958, 226-230; A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, 221; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 48.

80 Detaljnije: Trevor Bryce, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspodence of the Late Bronze Age*, London 2003, 223-224.

81 Isto, 224.

82 M. Sandman, *Texts from the Time of Akhenaten*; J. B. Pritchard (ur.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, 483-490; W. J. Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*; I. Shaw-P. Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, 27; Bryce, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspodence of the Late Bronze Age*, 223-227.

Nažalost, sama pisama ne sadrže gotovo nikakve podatke o vjerskim promjenama u Egiptu tijekom ovog razdoblja.

Glavne doktrine atonizma i njegovi religijski koncepti

Štovanje Atonova kulta drugačije je od do tada ustaljenih vjerskih koncepata staroegipatske religije. Prvo, Aton je prema nekim shvaćanjima postao ekskluzivni bog Egipta koji isključuje štovanje drugih bogova, što predstavlja jedan od prvih oblika prelaska na monoteističku vjeru na prostoru starog Istoka. Znanstvenici se već desetljećima spore je li kult Atona stvarno oblik uvođenja monoteističke religije na prostoru starog Egipta ili ne. Po mom osobnom sudu vjerojatnije je da je riječ o novom vrhovnom bogu poput ranijih primjera sunčevih kultova Raa i Amuna-Raa. Postoje indicije da je Ekhnaton pokušao zabraniti štovanje ostalih sunčevih božanstava, što je u očima Egipćana predstavljalo veliku vjersku promjenu te bilo shvaćeno kao svojevrsni oblik „hereze". Takav način poimanja religije u potpunosti je stran staroegipatskoj civilizaciji koja još od preddinastijskih kultura poznaje štovanje mnogo božanstava. Vrlo vjerojatno je takva razlika poimanja vjere i bogova dovela do napuštanja i brisanja Atonova kulta iz svijesti Egipćana ubrzo nakon Ekhnatonove smrti.

Drugo, izgleda da je atonizam bio isključivo vjera kralja i njegove kraljevske obitelji što je vidljivo i iz teksta „Velike himne posvećene Atonu":

> „Ti si u mom srcu,
> Nema nikog drugog tko te poznaje,
> Jedino tvoj sin, Neferkheprura, Jedini od Ra,
> Koga si poučio svojim putevima i svojoj veličini. ...
> Ti si se uzdigao za svog sina koji je nastao iz tvog tijela,
> Kralja koji živi po načelu Maat, Kralju Dviju Zemalja,
> Neferkheprura, Jedini od Ra,
> Sinu Ra koji živi po načelu Maat, Vladaru kruna,
> Ekhnaton, veliki tijekom svog života i,
> Velika kraljica koju on voli, Gospodarica Dviju Zemalja,
> Nefer-nefru-Aton Nefretiti, živi vječno." [83]

Kao što možemo vidjeti iz ovog kratkog isječka „Velike himne posvećenu Atonu", Ekhnaton je vjerovao da on jedini posjeduje stvarno znanje o Atonu i da stoga jedino on i njegova kraljevska obitelj mogu obnašati dužnosti visokih svećenika boga Atona iako su u stvarnosti postojali i drugi visoki svećenici. Upravo iz tog razloga Ekhnaton se kao prorok atonizma uvijek nalazi u središtu njegova kulta. Njegova kartuša uvijek se urezuje i ispisuje uz ime Atona, a u kasnom razdoblju vladavine

83 Prijevod prema: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 99.

Ekhnaton ima gotovo božanski status te se često poistovjećuje s Atonom. Prethodno isključivo kraljevski pridjevci vezani uz proslave kraljevanja poput „Gospodar jubileja" i „Onaj koji je na Sed festivalu" postaju potkraj Ekhnatonove vladavine nazivi koji se pridjeljuju Atonu, što dodatno osnažuje teorije o jedinstvenom ujedinjenju Atona i Ekhnatona koje su već ranije naglasili Gardiner[84] i Aldred.[85] Ovi primjeri, kao i neki drugi izvori, vjerojatno dokazuju da se Ekhnaton u poznim godinama svoje vladavine štuje kao „živi bog" i prezentacija Atona u očima Egipćana. Aton se, izgleda, tada prikazuje pred dostojanstvenicima i pukom kroz posrednika – kralja i njegovu obitelj, što je jedinstveni vjerski koncept u starom Egiptu. Upravo je ova činjenica vjerojatno predstavljala i najveći problem zašto Atonov kult nikada nije zaživio u staroegipatskom društvu. U Egiptu do Ekhnatonova vremena nije postojao niti jedan oblik sličnog štovanja božanstva. Egipćani su tisućama godinama bili naviknuti na direktni kontakt sa svojim bogovima preko hramova, kapelica te božanskih kipova. Stoga je ovaj novi oblik prezentacije vrhovnog boga preko živog medija vjerojatno bio prilično stran i čudan Egipćanima naviklima na tradicionalne oblike božanskih manifestacija.

Treće, tijekom Novog kraljevstva grupa bogova štovana je kao Otac, Majka i Sin. U razdoblju Amarne atonizam mijenja ovaj osnovni koncept. Tada Aton, kao jedini tvorac svijeta[86] preuzima sve tri uloge.[87] Tako predstavnici kraljevske obitelji kao zemaljsko utjelovljenje Atona preuzimaju uloge svetog trojstva. Ekhnaton preuzima ulogu oca, njegova kraljica Nefretiti dodaje svome imenu pridjevak *Nefer-neferu-Aton* („Lijepa je Atonova božica") te preuzima ulogu majke. Budući da kraljevski par nije imao muške djece, njihova je najstarija kći Meritaton preuzela ulogu sina.[88]

Četvrto, prema „Himni Atonu" i graničnim stelama, *Akhetatona* fraza „onaj koji živi po načelima Maat"[89] neprestano je pridavana Ekhnatonovu imenu. On „živi u istini" i upravo zahvaljujući toj činjenici tijekom razdoblja Amarna u staroegipatskoj umjetnosti nastaje novi realistični umjetnički pravac. Stele kraljevskog vrhovnog kipara Beka i drugih dvorskih umjetnika tvrde da ih je kralj podučio da iskažu ono što stvarno vide bez bilo kakvog idealiziranja.[90] Rezultat tih umjetničkih promjena su brojni prikazi kralja i njegove obitelji na stelama i kipovima koji prikazuju kraljeve

84 A. H. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs: An introduction*, 228-229.

85 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 131.

86 „O živi Atone, stvoritelju sveg života" iz „Velike himne posvećene Atonu", u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 96.

87 „Ti si majka i otac svega što si stvorio" iz „Male himne posvećene Atonu", u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 91.

88 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 130.

89 Himna Atonu i kralju. Istočni zid nedovršene grobnice Aja. Tell el-Amarna. Kolone 1-5; N. de Garis Davies, *The Rock Tombs of El Amarna,* VI, 17-19, 28-29, Pl. xxv, xxxviii-xxxix; M. Sandman, *Texts from the Time of Akhenaten*, 90-93; M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 93.

90 J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest,* vol. II: *The Eighteenth Dynasty*, 400-402; C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 63.

tjelesne nedostatke i deformacije koje su nezamislive u prethodnim razdobljima.[91] Umjetnički realizam je također vidljiv na brojnim lijepim slikama i reljefima koji prikazuju svakodnevni život dvora[92] i životinjski svijet.[93]

Peto, nenatkriveni hramovi koji su otkriveni u Tell el-Amarni predstavljaju potpuno novi vjerski koncept izgradnje ove vrste vjerskih građevina. Oni izražavaju novu ideju, koja je također vidljiva u „Velikoj himni posvećenoj Atonu", da tijekom dana, od zore do sutona, Aton daje život svim živim bićima, ispunjava svojim svjetlom, ljepotom i toplinom cijeli svijet pa ga stoga sva živa bića trebaju obožavati. Nakon zalaska Sunca na zemlji vlada tama i smrt.[94] Vjerojatno je to jedan od razloga zašto su nenatkriveni hramovi Akhetatona izgrađeni na taj način da omoguće zrakama sunca da prodru u sve unutrašnje odaje hrama kao i njegova svetišta gdje su mu se svakodnevno prinosile žrtve (kruh, veća i manja stoka, uhvaćene ptice, voće, razne biljke, pivo, vino i mirodije).[95] Otvoreni hramovi *Akhetatona*[96] svojim arhitektonskim oblikom djeluju pomalo prazno jer njegovi vanjski zidovi ne posjeduju reljefe karakteristične za druge staroegipatske hramove. Ipak, usprkos velikom oštećenju nastalom nakon napuštanja grada, jasno je da je hram bio ukrašen raznovrsnim reljefima štovanja Atona od strane kralja i njegove obitelji.[97] Iza glavnog ulaza u Veliki hram smještena je uska hipostilna dvorana iza koje slijedi Gem-Aton i veći broj manjih dvorišta s brojnim stupovima. Zanimljivost njegove strukture je i velik

91 Primjeri: Kolosalna statua Amenhotepa IV. Ekhnatona iz Atonova hrama u Karnaku. Kairo: *Egyptian Museum*, inv. br. JE 49529; Kamena ploča na kojoj Ekhnaton i njegova obitelj štuju Atona iz Tell el-Amarne. Kairo: *Egyptian Museum*: inv. br. TR 10/11/26/4; Glave princeza iz Tell el-Amarne. Kairo: *Egyptian Museum*: inv. br. JE 44870, JE 65040, JE 44869; Mala kamena ploča s likom Ekhnatona iz Tell el-Amarne. Kairo: *Egyptian Museum*: inv. no. JE 28186; "*The Wilbour Plaque*" iz Tell el-Amarne. New York: *Brooklyn Museum of Art*: inv. br. 16.48; Reljef faraona Ekhnatona iz Tell-el Amarne. Berlin: Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Neues Museum: inv. no. 14512; Fragment zidne slike iz privatne kuće u Tell el-Amarni s prikazom dvije mlađe kćeri faraona Ekhnatona i kraljice Nefretiti. Oxford: *The Ashmolean Museum*: inv. br. 1893.-1-41.

92 Primjeri: Kip Ekhnatona s jednom od svojih kćeri iz Tell el-Amarne. Kairo: *Egyptian Museum*: inv. br. JE 44866; "*Kraljevski poljubac*" Nefretiti i jedne od njenih kćeri iz Tell el-Amarne. New York: *Brooklyn Museum of Art*: inv. br. 60.197.8.

93 Brojni reljefi i ulomci keramike koji se čuvaju u *Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Neues Museum* u Berlinu i u Musée du Louvre u Parizu.

94 "Velika himna posvećena Atonu", u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 97-98.

95 Kasna granična stela Amenhotepa IV. Ekhnatona iz Tell el-Amarne, u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 49; W. J. Murnane – C. C. Van Siclen III, *The Boundary Stelae of Akhenaten*; "Manja himna posvećena Atonu", u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 91.

96 Do sada su otkrivena četiri hrama: Veliki hram i Manji hram u središtu grada, Riječni hram otkriven 1922. u blizini sela el-Hagg Qandil i Hram Maru koji je otkriven u južnom dijelu grada 1921. godine. Detaljnije vidi: Amarna project [http://www.amarnaproject.com], 4. veljače 2012.

97 Richard H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, London 2000, 141; *Amarna project – The Central City* [http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/central_city/index.shtml], 4. veljače 2012.

broj oltara – ukupno 365 sa svake strane, prema jednom danu sunčeve godine. U hramskom kompleksu smješten je i veći broj skladišta, i kuća, klaonica za stoku i „Dvorana za strane darove".[98]

Na ranim himnama, poput one sačuvane na steli braće Sutija i Hora[99] iz razdoblja vladavine Amenhotepa III, Aton je još uvijek štovan kao dnevni sunčev disk što se ujedinjuje s bogom Ra koji se i dalje štuje kao tvorac života („Pozdrav tebi, Atone dana, tvorče svega, koji im omogućuje da žive!...).[100] Na kasnijim himnama ovaj se koncept promijenio. Tijekom razdoblja Amarne Aton je štovan kao jedini tvorac koji daje život svim živim bićima na Zemlji.

„Bože ljeta koji je oblikovao sebe,
Koji je načinio zemlju, stvorio sve što je u njoj,
Sve ljude, stoku i jata,
Svo drveće koje raste iz zemlje,
Oni žive kad si zora za njih ..." [101]

U vrijeme kad je započela izgradnja *Akhetatona*, Atonova rana titulacija napisana je u obliku kratkog uvoda s dvije kartuše i malim zaključkom te ona i dalje sadrži imena drugih bogova (Maat, Re-Horakhtija i Šu).[102] U uvodu je Aton naslovljen kao „Živi, predivni bog koji uživa u Maat, Gospodar svega što njegov disk okružuje, Gospodar neba, Gospodar Zemlje, Aton, živi i veliki, koji obasjava Dvije zemlje".[103] Do promjene titulature dolazi u 9. godini vladavine Ekhnatona kada od prvobitne titulacije ostaju samo dvije kartuše, prva „Živi Ra, gospodar dvaju horizonta koji se raduje u horizontu" i druga „U njegovo ime svjetlo koje je u Atonu".[104] Kasnija kraljevska titulacija Atona i njemu posvećene himne potvrđuju da je on postao jedini sunčev bog Egipta tijekom amarnske epohe. Tijekom svog putovanja nebom on se kao sunčev bog više ne nalazi u društvu drugih bogova ili drugih sunčevih božanstava. Na primjer, u ranijem razdoblju sunčev bog tijekom dana pojavljuje se u tri osnovna: bog Horakhti tijekom jutra, Khepri sredinom dana i Atum uvečer.

98 R. H. Wilkinson, *The Complete Temples of Ancient Egypt*, 140-141; *Amarna project – The Central City* [http://www.amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/central_city/index.shtml], 4. veljače 2012.

99 London: *British Museum*, inv. br. British Museum 862.

100 Druga himna sa stele braće Sutija i Hora (British Museum 862), u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 87.

101 "Manja himna posvećena Atonu", u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 91.

102 Reljef od kamena vapnenca s prikazom Nefretiti koja prinosi žrtvu ranom obliku sunčeva diska s Atonovim kartušama. New York: *Brooklyn Museum of Art*; Kasna granična stela Amenhotepa IV. Ekhnatona iz Tell el-Amarne, u: M. Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature volume II: The New Kingdom*, 49; W. J. Murnane – C. C. Van Siclen III, *The Boundary Stelae of Akhenaten*.

103 R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 239.

104 C. Aldred, *Akhnenaten – Pharaoh of Egypt*, 131; R. H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, 239.

Tijekom razdoblja Amarne ovaj stariji koncept nestaje te Aton postaje samostalni gospodar neba te svi njegovi raniji oblici nestaju iz njegove titulacije.

Zaključak

Ekhnatonova vjerska reforma smatrana je direktnim napadom na sve ostale bogove te posebno na u to vrijeme prevladavajući kult tebanskog boga Amuna te njegovo bogato svećenstvo. Egipćani su vrlo teško prihvatili nove vjerske promjene pa su stoga ubrzo nakon smrti Atonova proroka njegovi nasljednici Tutankhamum, Aj i Horemheb napustili i izbrisali sve dokaze ove vjerske promjene te se vratili tradicionalnim vjerovanjima i mnogoboštvu. Danas se zbog nedostatka izvora i konkretnih dokaza ne može sa sigurnošću utvrditi je li atonizam stvarno bio pokušaj uvođenja jednoboštva u Egipta ili samo jedan novi oblik henoteizma. Nitko sa sigurnošću ne može utvrditi koji su bili stvarni motivi Ekhnatonovih vjerskih reformi, promjene imena i izgradnje nove prijestolnice u zabačenom dijelu Egipta. Stoga i dalje ostaje pitanje zašto je on stare bogove zamijenio kultom u sunčev disk. Njegovo uvođenje Atona kao „jedinog" boga Egipta mnogi smatraju najstarijim primjerom monoteizma iako se to sa sigurnošću i dalje ne može utvrditi. Sigurno je da su njegove promjene predstavljale svojevrstan kulturni „šok" – stara poimanja i tradicije vjerovanja u stotine bogova i božica odjednom je zamijenilo štovanje sunčeva diska koji čak nije bio predstavljen na klasični način nego utjelovljen u liku kralja i njegove obitelji. Vrlo vjerojatno je to bio ujedno i glavni razlog prvobitnog neprihvaćanja, a kasnije i potpunog odbacivanja i brisanja Atona iz staroegipatske mitologije.

Summary

Atenism – ancient Egyptian cult of the god Aten

The Ancient Egyptian religious world was composed of many traditional gods none of which had superiority over others. During the reign of Pharaoh Amenhotep IV (1352-1336 BC) the solar cult of Aten became Egypt's only deity, which was at the same time a unique case in the long lasting history of Ancient Egyptian. The author attempts to give a description of the basic history of the cult of Aten, its main doctrines and the new concepts, which emerged at that time. An introduction is given into the basic historical overview of the Amarna period, and then a historiographical overview of the development of the cult of Aten from its appearance during the Middle Kingdom until the end of the Amarna period (about 2000-1323 BC) with an emphasis on the various historiographical debates which were present in the last few decades. Also analysed are the most important historical sources, which were discovered during archaeological research in Egypt, especially around the area

of Tell el-Amarna from the end of the 19th century till the start of the 21st century. At the same time special attention was paid to the analysis of various versions of hymns dedicated to Aten which were discovered in the tombs of the royal scribes (Apy, Any, Meryra, Mahu, Tutu) and in the unfinished tomb of Ay at the beginning of the 20th century. The author also presents the most important doctrines of Atenism and gives an overview of the changes in basic royal titulary, which were connected with the worship of Aten.

Keywords: Amenhotep III, Amehotep IV (Ekhnaton), cult of Aten, monotheism, henotheism, *Akhetaten*, Amarna, ancient Egyptian gods